

ВАЗОВИТЕ „ЧИЧОВЦИ“

Милена Цанева

Вазовите „Чичовци“ — един отдавна изчезнал свят на примитивна идиличност и наивни стремежи. Свят, в който заглъхва последният ек от големите събития на една отминала епоха...

Тук модата на малакофа е пристигнала с 15 години закъснение, а името на Бонапарт след 45-годишно странствуване е станало известно първоначално под формата Гунапарти. По времето, когато Европа познава вече Балзак и Толстой, тук още проливат сълзи над „Многострадална Геновева“ и „Александрията“. За да прогърмят в патриотичната песен „Поискал гордий Никифор“, звуците на Марсилезата са пътували цели 72 години...

Някъде в Балкана води битки четата на Филип Тотю. Ботев вече е написал „На прощаване“. Но тук героите са погълнати от епичната разпра за един капчук и съчиняват един срещу друг „сатири“. Обект на повестта е станало най-незначителното, което може да ни предложи предосвободенската действителност, онова, пред което историята презрително затваря своите страници.

Но нашите деди не са били само герои и хайдуты и нашето минало не е само Велчовата завера и Панагюрското знаме. От дребните факти на един дребен живот авторът успява да създаде атмосфера, която своеобразно уплътнява и разширява нашите представи за историята на предосвободенската епоха. Неговото творчество пресъздава тази епоха в цялата ѝ широта, във всичките ѝ измерения — и с героичната ѝ романтика и патриотичен подем, и с делничната незначителност на нейния изостанал бит. Непринуден в своите артистични превъплъщения, Вазов се движи свободно в широкия диапазон между патоса и смях — след „Епопея на забравените“ и „Немили-недраги“ написва „Чичовци“. Едно произведение непретенциозно и дори елементарно на пръв поглед и все пак достатъчно богато естетически, за да буди у читателя различни чувства и тълкувания.

Преди известно време Сатиричният театър се опита да изтъкува тази повест като сатира. И с това почти унищожи своеобразната ѝ прелесть.

Сатира срещу „чичовците“! Гневно заклеявяване на злополучния „списател“ Иванчо Йотата и злъчно разобличаване на добродушния хамелеон Хаджи Смион. Не, мисля, че Вазов по-добре от някои наши съвременници знаеше да цени силата на сатиричното слово. Не за да бичува със закъсняла дата пороците на една отминала епоха се връща

той към спомените за родния град. По времето, когато пише своята по-вест, неговата съвременност му предлага толкова обекти за сатира, че смешно би било да ги търси в миналото. Това е 1884/85 година. Времето на превития гръбнак и „преклонената главичка“, на ловкия паяк-дипломат, на лъжепатриота, който в името на народа трупа имоти. Пред тези нови герои, навлезли вече в творчеството на Вазов, колко детски чисти изглеждат наивните чичовци, колко невинно започва да ти се струва и безкористното хамелеонство на Хаджията, и писателската мания на честолюбивия Иванчо. Пък дори и онова, което наистина не е чак толкова невинно, е вече едно надживяно минало, а гнева на сатирата предизвиква преди всичко тържествуващото зло. С жизнерадостния ведър смях на „Чичовци“ Вазов, струва ми се, именно си почива от тържествуващото зло на съвременността.

„Смехът от време на време ми е необходим. Той принадлежи към моята хигиена — тъкмо в моменти, когато се чувствавам най-угнетен. Иначе се задишам“ — признава поетът в един разговор с проф. Шишманов и мисля, че това признание напълно може да се отнесе и към случая с „Чичовци“. В годините, за които става дума, поетичните преживявания на автора са помрачени от сянката на едно горчиво разочарование. Разочарованието от опошлената свобода. В душата му звучи отчаяният вопъл от „Немили-недраги“: „Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?...“ Угнетен от настоящето, той търси опора във величавите спомени на миналото; за да избегне бездните на отчаянието, се издига по върховете на патоса. Творчеството му от това време е едно непрекъснато изправяне на две епохи една срещу друга, едно непрестанно титаническо напрежение. И със здравия инстинкт на здравата уравновесена личност тъкмо от това напрежение си почива той в работи като „Хаджи Ахил“ и „Чичовци“, където отново се докосва до оная първична свежа жизненост, с която го бе закърмила неговата простичка, но жизнерадостна родна среда.

Това, разбира се, в никакъв случай не означава, че „Чичовци“ е просто един отход на писателя от сериозното творчество. За авторския му облик това произведение е не по-малко сериозно от другите. Нещо повече, то безспорно се нарежда между най-представителните му творби. Защото какво би бил Вазов без обкръжението на сопотския микрокосмос, слял се завинаги с неговия писателски образ? А за българската литература „Чичовци“, заедно с „Хаджи Ахил“, бяха първото навлизане в завладяващата атмосфера на този колоритен, неповторимо български свят. Тази повест е органически израз на жизнения опит на белетриста, на първите му най-свежи впечатления от живота. Тя бе необходима крачка в неговия творчески развой. Ние не бихме могли да си представим Вазов без „Под игото“. А за да стигне до него, авторът на „Епопея на забравените“ трябваше да мине през „Чичовци“. „Епопеята“ — това е големият живот на нацията, историята в целия ѝ ръст, миналото в цялото му величие. „Чичовци“ — това е малкият живот на малките хора, миналото като всекидневие, историята като бит. Няколко години по-късно сливането на тези две начала ще роди романа „Под игото“. Но сега самият Вазов още не знае това. Непосреден и спонтанен като художник, той не съзнава, че вече прави етюди за бъдещия голям замисъл — той просто ни разказва за света на своето детство, разказва ни, смеейки се. И в този смях е и неговата трезвост на реалист, чужд на сантименталната идеализация и неговата снизходителност към тези, които така сполучливо нарече „чичовци“.

„Чичовци“ — това безспорно значи прости, изостанали хора, но това означава и наши роднини, наши близки. Вазов се подиграва с тяхното невежество, с тяхната страхливост, с дребните мащаби на техния дребен живот. Но в смеха му няма студенината на отчуждението, в него звучат и топлите нотки на снизхождение и близост. Смеейки се, той все пак прощава на петстотингодишния роб това, че страховито прави път на онбашията и, ограден с китайски стени от световното културно развитие, не съвсем на място употребява името на Волтер. Та той всъщност обича своите „чичовци“, обича ги не защото са кой знае колко добри, а просто тъй — защото не са чак толкова лоши, защото техните пороци имат своето историческо обяснение и преди всичко, защото са част от българското, защото са родната среда на неговото детство — изостанала, примитивна и все пак симпатична с непохабената си жизненост, с наивната си любознателност, с плахите си патриотични пориви.

Разбира се, това малко затворено общество е също така част от обществената панорама на епохата с нейните противоречия и конфликти — тук се мяркат различни образи, с различна обществена и човешка характеристика и авторът отдава всекиму заслуженото. Без да напуска добродушновеселия тон на хумористичното повествование, той нахвърля и цяла редица портрети с определено сатирично съдържание. Да си спомним репликите на хаджиите сред празничното богослужение и особено тежкия чорбаджийски „сенат“, свикан да съди Варлаам Копринарката. Но не тези бегло шрихирани портрети са в центъра на повестта, както и в самата действителност не те са давали общия облик на нашите малки търговско-занаятчийски градчета от епохата на Възраждането. „Чичовци“ не е повест за затлъстелия Койчо чорбаджи, който се хвали, че не можел да яде сладко, ако не помирише „конашката хава“, нито за суетния Фратю чорбаджи, чието леточисление започва от посещението на Филибелишкия паша. Това е повест за Варлаам Копринарката с вечно изцапаните от индийско синило ръце, за Иван Селямсъзът, който и на 60 години сам копае лозето си и гюла, за фанатичния русофил чорбаджи Мичо Бейзадето, за гръмогласния весел поп Ставри, който на големи празници докарва четенето на евангелието към мотива на „Съня съм сънувала, мале ма“...

Варлаам Копринарката е гайтанджия, Иван Селямсъзът се препитавя от лозето и гюловата си градина, Иванчо Йотата е бакалин, а дядо поп Ставри преди да стане поп е бил семерджия, после тюфекчия. Прототип на чорбаджи Мичо е основателят на първата стъкларска фабрика в Сопот, а на Мирончо — Вазовият вуйчо Георги, учител, после търговец във Влашко.¹ В Молдова се е подвизавал някога и неповторимият Хаджи Смион, който ако се съди по заявлението му пред Мирончо, след това изглежда е прехвърлил всички житейски грижи върху плещите на жена си. Авторът се движи в кръга на заможните средни слоеве от населението — здрави и жизнени, достатъчно замогнали се, за да могат да живеят добре дори и под тежкото бреме на робството, добили вече известно самочувствие на хора с „положение“ в обществото,

¹ В непечатаните спомени на Борис Вазов, които д-р. Е. Консулова-Вазова бе така любезна да ми даде, четем: „Вуйчо Георги... беше оригинален човек и не искаше от никого да зависи... В къщи, у дома си, носеше качулка от котешка кожа с пискюл... Брат ми го е представил в „Чичовци“ под образа на Мирончо. Търговец във Влашко, вуйчо Георги се е връщал от време на време в Сопот. Брат ми го описва през това именно време.“

но не загубили още способността си да отекват по своему на възрожденския просветителски и патриотичен патос.

Битът, нравите и настроенията на тия именно слоеве, които дават общата характеристика на живота в малкото подбалканско градче и които тук представляват за автора въобще българския народ, оформяват темата на Вазовата творба.

Това е повест без определен главен герой. По-точно главен герой тук е цялото това пъстро и жизнерадостно общество, което е избрал за свой обект авторът. „Галерия от типове и нрави български в турско време“ — така непретенциозно е определил жанра на „Чичовци“ самият Вазов. Но неговото съзряло вече белетристично майсторство е превърнало тази „галерия от типове и нрави“ във вътрешно единно произведение, зад чиято външна непретенциозност се крие една всъщност твърде стройна композиция.

Централната интрига, върху която е основана повестта, враждата между двамата съседни Иван Селямсъзът и Варлаам Копринарката, изниква естествено от цялата битова атмосфера, изпълнена с дребнави интереси, без голям духовен и обществен живот. На пръв поглед това е един нов вариант на конфликта от „Митрофан и Дормидолски“. Но само на пръв поглед. Защото докато в първата Вазова повест композицията е основана изцяло върху този конфликт, тук той е само една тънка ръководна нишка, която съвсем не обхваща цялото идейно-тематично богатство на произведението.

В сюжетната линия на „Митрофан и Дормидолски“ ясно се чувства влиянието на Гогол (Повест о том как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем“ и особено „Ревизор“) — нещо напълно обяснимо за току-що начеващия белетрист, който има зад гърба си само непретенциозните спомени „Неотдавна“. Оттогава са изменили не повече от три години, но за тези три години Вазов е написал вече „Немили-недраги“ и „Хаджи Ахил“, където освободен от всякакви чужди влияния търси своя самобитен облик на белетрист в една свободна, основана върху отделни епизоди композиция и прекия очерк-портрет. В това отношение „Чичовци“ е нова крачка напред. Тук авторът съчетава очерка-портрет, свободата на мемоара и стройната постройка на повест с централна интрига. Идеята за тази интрига е дошла може би от „Митрофан и Дормидолски“, но дълбоко жизнените извори на творбата са я изпълнили с ново съдържание. Подчертаната самобитност на сюжета отхвърля всяка мисъл за повторна реминисценция от „Повест о том как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем“. Вазов не е имал нужда да ходи толкова далеч, за да се запознае с тези характерни провинциални вражди, възникващи по най-незначителен повод и предаващи се понякога от поколение на поколение. В биографията на сопотския чорбаджия Хаджи Гьока Павлов намерих забавен пасаж. Жестоко оскърбен от това, че Вазов го е използвал за прототип на твърде несимпатичния Хаджи Гъчо Шамурът от „Нова земя“, някогашният Вазов съсед по своему обяснява нещата: „А бе остави се: за един ваджишки дувар се разправяхме едно време няколко години с баща му в Сопот, та и синът Иван не е забравил още тоя проклет дувар и разправияте по него.“ „А, такава ли била работата! Аз си припомнувам сега тия ваши разправи едно време в Сопот“ — съгласява се сопотненецът „г. К“. Това обяснение на разсърдения хаджия ни отвежда направо в атмосферата на „Чичовци“, атмосферата на оня застоял и издребнял живот, при

който една разправия за дувар или за капчук може да раздвижи цялото общество на градеца.

Новото бурно разгаряне на една такава стара вражда става за Вазов този удобен композиционен похват, който му дава възможност да ни потопи веднага в търсената атмосфера. Една хумористична завръзка дава първоначален тласък за действията на героите от централната интрига. Но авторът не прави от тези действия основна линия на композицията. За него те са само отправна позиция, от която той тръгва в началото и към която се връща в края, само своеобразна рамка за портретите и битовите картини. На споровете в кафенето, празничната разходка на неговите постоянни посетители и трагикомичните приключения на Хаджи Смион и Иванчо Йотата са отделени несравнено повече страници, отколкото на самата разправия между двамата съседни. Варлаам Копринарката и Иван Селямсъзът не са главни герои, както би могло да се помисли в началото. Явно е, че авторът се интересува не толкова от техните отношения, колкото от реакцията на обществото на събитията, взели първоначален тласък от тяхната вражда. В общата постройка на произведението битката между „двете батареи“ изглежда по-скоро един епизод. Повестта започва и свършва с кафенето, неин сюжетен център са също така сцени от кафенето и злополучната празнична разходка, а тъкмо там враждуващите съседни въобще не се появяват. Както вече казахме, тук главен герой е характеризиращото градеца общество, въплътено в една поредица от удивително живи и пластични образи, коренно различни един от друг и все пак здраво свързани в определена общност със специфична характеристика. На действията на този колективен главен герой е подчинена и композиционната схема на повестта. Затова пространните отклонения за такива съвсем далечни на централната интрига лица като чорбаджи Мичо Бейзадето, поп Ставри, подидаскал Мироновски или Мирончо са също така художествено оправдани, както и страниците, посветени на Селямсъзът и Копринарката. Още повече, че тези отклонения са твърде умело и симетрично разположени между основните „масови“ сцени.

Впрочем, прави впечатление, че с двамата от героите авторът се занимава особено често. Но това не са новоизбраните училищни епитропи, а двамата вечни противници от компанията в кафенето — Хаджи Смион и Иванчо Йотата. Техните действия той следи като че ли с най-голямо желание. Те се налагат особено трайно и в художественото възприятие на читателя. Навярно защото са най-яркото въплъщение на „чичовщината“, оригинална художествена находка, най-точно осъществила хумористичния замисъл на повестта.

Държейки в своя художествен фокус изобщо бита, нравите и настроенията на определени обществени слоеве, авторът откроява релефно ту една, ту друга фигура и рисува отделни епизоди, внушавайки чувството, че всички те, в това число и централната интрига, са само характерни мигове от общия поток на живота, който е негов художествен обект. Това, което се случва сега, е можело да се случи и вчера, може да се случи и утре. Авторът се интересува не от извънредното и неповторимото, а тъкмо от това, което се повтаря в живота на героите. Действието на „Чичовци“ обхваща непълни три дни, но в тези три дни се оглеждат десетилетия...

Вазов непрекъснато напластява към сюжета и минали събития и случки. Както самата фабула на повестта далеч не изчерпва нейното

идейно-емоционално съдържание, така и краткото време на фабулното действие съвсем не обема границите на рисувания период. Защото Вазов всъщност рисува цял един исторически период — твърде точно да-тиран чрез атмосферата и духа на рисувания живот, чрез характерите и психиката на героите, чрез техните настроения, чувства и мисли. Дори и да не се споменаваще четата на Филип Тотю, която уточнява годината 1868, ние пак бихме разбрали, че действието става през това десетилетие — десетилетие на относително затишие пред идещата революционна буря, когато под спокойния, бавен темп на един сякаш зад-рямал живот набира сили вълната на патриотичния подем. Рисувайки трайното, отлежалото, това, в което се оглежда миналото, авторът е съ-временно особено чувствителен към веянията на новото време, на-влезли в настроенията и в самия бит на хората. „Чичовци“ е повест, от една страна, за тежките наслоения на робството в душите и в живота на българите, от друга — за обновителния дъх на възрожденския просве-тителски и патриотичен патос. Наистина тази историческа тема не е в самия сюжет на произведението. Както казахме още в самото начало, това е повест за дребния живот на обикновените малки хора, нейните жизнени извори са във всекидневието, нейният основен патос е хумори-стичен. Но в дребното, малкото може да се огледа и значителното, го-лямото; в бита също се чувства историята, хуморът не винаги озна-чава отрицание . . . В забавните весели анекдоти на „Чичовци“ често на-мират израз съществени тенденции от големия исторически живот на епохата.

Ето на годишния изпит в училището чорбаджи Мичо Бейзадето сър-дито прекъсва ученика, който разказва за Кримската война:

„Грешиш, синко, грешиш! Иди си земи парите от даскала, който те е учил: нивга не е било руско побеждение! . . .“ И понеже след урока обиденият учител с историята в ръка му доказва, че Русия наистина е била победена при Севастопол, чорбаджи Мичо се постаравал да го из-берат училищен епитроп и на следващата година злополучният историк не бива наназчен. Малък анекдот, показателен за положението на пред-освобожденския учител, „главяван“ като пъдар от невежите градски първенци. Но трябва да си съвършено лишен от въображение, за да възприемеш епизода само в този негов битов смисъл, трябва да имаш безнадеждно суха душа, ако не си помислиш заедно с автора — а кой знае, може би сприхавият и своенравен русофил по-добре е чувствувал нуждите на Сопотското училище . . . Както винаги в най-хубавите си произведения Вазов мери нещата с критерия на историята. Без да из-меня на битовия план на анекдота, който буди смеха ни, той ни кара да почувствуваме и историческия смисъл на образите и конфликта. Заб-равяме дребната несправедливост в името на голямата правда, аб-страктния педантизъм на науката отстъпва пред фанатичната вяра на един народ в несломимата мощ на страната, към която са отправени не-говите надежди. Разбира се, всичко това е само в подтекста на разказа, само в скритата нежност на нашите усмивки.

В главата, посветена на фанатичния русофил чорбаджи Минчо Бей-задето, авторът се докосва до душевни въълнения, които са му особено скъпи и близки. Тук неговият хумористичен тон е смекчен от онова вът-решно въълнение, което ще роди топлия хумор на „Под игото“. Но и в останалите страници на повестта, където в смеха трудно можем да от-крием нотките на умиление, хумористично изобразените битови анек-

доти като далечно ехо отразяват големите движения на епохата. Хумористичните спорове за правописа, пародийното деление на „елинисти“ и „волтерианци“ — не е ли това едно далечно изродено отражение на сблъсъка между консервативните и прогресивни тенденции в духовната атмосфера на нашето Възраждане. При това колкото и безпомощно смесен да е този филологически спор в кафенето, все пак за правописа спорят неговите жизнерадостни посетители и тази толкова необичайна за следосвобожденските ни представи картина, макар и по хумористичен път, ни води пак към характерния просветителски патос на епохата. Дори най-подчертано хумористичната фигура на честолюбивия маниак Иванчо Йотата е израсла върху почвата на възрожденския културен подем. Защото колкото и комична да е неговата писателска страст, не е ли все пак показателно, че не само за цената на маслините мисли тогавашния бакалин с омазнените ръкави на зеленото сетре, а си има и една — нека да е смешна и карикатурна, но все пак безкористна — мания — да послужи на народа си чрез своите славни „списания“.

Нека не бъда разбрана криво. Не искам да кажа, че Вазов взема сериозно своите „волтерианци“ или че се умилява от писателската страст на Иванчо Йотата. Искам само да подчертая, че дори и чрез хумористичното изображение на дребното и нищожното той по своеобразен начин ни кара да почувствуваме духа на възрожденската епоха. Затова именно „Чичовци“ е произведение несравнено по-значително от „Митрофан и Дормидолски“, въпреки че и оная повест е майсторски и весело написана. Затова те дори не си и приличат, макар и да ги наричаме еднакво „битови повести“, макар и централната им интрига да е сходна. Защото в „Митрофан и Дормидолски“ зад външното, това, което е в самия сюжет, почти няма нищо друго. Липсва чувството за вътрешна дълбочина, за историческа перспектива. Тя е поредица от забавни анекдоти из един изостанал бит и толкова. А „Чичовци“ е повест сякаш в два плана. Първият план, това е самият сюжет — дребни битови епизоди от един застоял живот, колоритни образи на българи, израсли под тежката сянка на робството. Вторият план, това е подтекстът, подводното течение на повестта — историческият дух на епохата, който диктува настроенията и вкусовете на хората и който като в малко криво огледало се оглежда в замрелия живот на всекидневието.

Зад хумористичните сблъсъци между „елинисти“ и „волтерианци“, зад забавните спорове между туркофили и русофили, зад загатнатата вражда между волнодумци и чорбаджии постепенно се набелязват големите конфликти на епохата. Тяхната изява тук е чисто битова, формата им най-често карикатурна, но зад самия текст на произведението ние долавяме тяхната историческа мащабност. Тъкмо тези конфликти, които се чувствуват в подплатата на сюжета, придават истинската вътрешна значимост на съдържанието на повестта, докато дребнавата вражда между Селямъзът и Копринарката и вечното забавно съперничество между Хаджи Смион и Иванчо Йотата остават главно в ролята на сполучливо намерено композиционно средство за организиране на художествения материал. И само това може да обясни оная тясна връзка, която съществува между „Чичовци“ и „Под игото“ — между хумористичната повест и националната епопея.

Въпреки хумористичния си тон, „Чичовци“ е също така разказ за живота на българите „под игото“. Наистина тук Вазов не рисува ужасите на робството, няма я кървавата сцена във воденицата, представи-

телят на турската власт е един добродушен бей, чиято оригинална фигура така добре се съчетава с колоритните образи на нашите чичовци. Отношенията с турците някъде са почти идилични. Женският метох плете чорапи — армаган за пловдивския паша, а той им подарява хилда гроша за доправяне на църквата... Бейт дори веднъж е бил до смърт един турчин, който си позволил да мине въоръжен през българското селище... Но да си спомним как неловко заглъхва разговорът в кафенето при влизането на онбашията, как угоднически го поздравява страхливият Хаджи Смион, какъв панически ужас вцепенява въодушевените волтерианци при внезапната поява на заптието... Дори когато пияни маршируват по улицата, героите „тихо“ викат своето „раз два три“, а аленият фес на онбашията като с магическа пръчка разтуря воинственния им строй... „Бог убил го, агарянецът не е човек“ — проклина дори музикословеснейшият църковен певец и стар консерватор Хаджи Атанасия... Отделният благороден жест няма сила да заличи онова, което е натрупал горчивият опит на вековете. Ужасът на робството тук е не в преките му изображения, а в страха и омразата, напластени в душите на хората.

Интересно е дори, че Вазов, чийто баща само преди 6 години е заклан от турците и чиято майка е минала през целия ад на турските зверства, никъде в прозата си не се увлича в романтично опростенческо рисуване на робската действителност като низ от ужаси и произволи. Дори в „Под игото“ той проявява в това отношение едно удивително чувство за мярка. А тук негов обект е мирния живот на робската епоха и той рисува именно този относителен мир между поробени и поробители — мир, под който тлее жаравата на затаената омраза. Той познава турчина-господар и е съумял да го нарисова убедително и живо — не в класическата схема на вулгарен насилник, а в своеобразния му ориенталски колорит — леживо благодушен, с някакво първично чувство за справедливост, обичащ жеста на великодушие и щедрост, но със самочувството, своенравие и капризите на този, в чиито ръце е абсолютната власт. Образът на стария бей, който оттук преминава и на страниците на „Под игото“, е може би най-интересният и колоритен образ на турчин в нашата литература. Без звероподобните черти на Каравеловите турци и без патриархалната идеализация на Михалаки Георгиевия Мола Мутиш бег, той ни става по своему симпатичен, без това да ни пречи да виждаме в негово лице потисника, който трябва да бъде премахнат. При цялата патриархалност на обноските си, за нас, както и за Вазовите „чичовци“, той си остава турчинът-господар.

Страхът е дълбоко вкоренен в сърцата на плахите „чичовци“. Той е един от основните стимули на техните действия в повестта. И все пак този страх не ги превръща в жалки и безлични роби. Защото под него се крие и омраза към поробителя, и едно живо патриотично чувство. Какви въодушевени патриоти могат да бъдат те, как ги привлича понякога позата на революционери и борци... И как веднага ги връща към реалността най-малкото „разтреперване“ на въздуха... В тази вечна борба между страха и патриотичните пориви те са и смешни, и симпатични. И Вазов едновременно им се смее и им съчувства. Защото все пак не е лесно да очистиш от душата си наслоенията на петстотин години робство, не е лесно от мирен бакалин да станеш дързък бунтовник. Не е малко и това, че този образ вече тревожи въображението ти. И понякога ти се иска да бъдеш такъв... само че да не беше

това чак толкова опасно. „Да имах и аз неговата патента, да видите вий тогава кой е Йотата! Ще направя тука цяла република!...“ — завистливо въздиша Иванчо Йотата пред руския паспорт на Мирончо.

Особено комичен и типичен за атмосферата на „Чичовци“ е изпълненият с революционно самочувствие фанфарон г-н Фратю, който произнася пламенна реч за окования лев и „нашето Liberté“, но при първата опасност бърза да напъха в огъня и „Горски пътник“, и „Райна княгиня“, и „Глас едного Болгарина“, и „Народност“, и дори портрета на покойния Хаджи Нончо, който както разправят, приличал много на страшния Филип Тотю.

Разбира се, не всички българи от това време са революционери само на думи, дори и в тази хумористична повест се мярка образът на учителя Гатю, който наистина има връзки с Букурещкия комитет. Но верен на избрания художествен обект, авторът предпочита да се спре подробно не на него, а на неговия безгръбначен колега подидаскал Мироновски, който в панически ужас крие поверените му бунтовни книги. Него го интересуват не борците, а само оная почва, върху която ще израснат бъдещите борци.

Още не се е надигнала вълната на масовия революционен подем. Обикновеният среден българин е още далеч от истинската борба. Ще минат някакви си 7—8 години и развихрилата се революционна буря ще провери истинските качества на героите от „Чичовци“. И нека още отсега да кажем — повечето от тях никога няма да станат сериозно революционери. Но няма да стоят и настрана от общото движение на духовете. Тяхната душевност се определят от общия тон на епохата. Дори и най-нищожните от тях, сковани от робското наследство на страха, носят в себе си и нещо от обновителния дух на нашето Възраждане. И тъкмо в това се състои оригиналното звучение на Вазовата повест, — че тя съумява да набележи образа на една възходяща епоха не чрез нейните най-ярки изразители, не чрез нейните величави герои, а чрез общата ѝ атмосфера, просмукала бита и психиката на най-обикновените незначителни хорица.

В това е всъщност и основният източник на веселия хумор на „Чичовци“ — в несъответствието между величието на идеите и нищожеството на тези, които в случая стават техни изразители.

За просветителския патос на Възраждането трябва да съдим по филологическата страст на един маниак.

За патриотичния подем — по фанфаронската реч на един суетен фразьор.

За ренесансовото жизнелюбие — по качулката на един доморасъл „философ“.

Великото се оглежда в нищожното, историята слиза до бита, сериозното се скрива зад смешното. И това своеобразно преплитане ражда ведрия смях на повестта:

„Да живее Волтер! Йотата долу!“

Самото име на Волтер, което неведнъж се среща по страниците на книгата, е вече едно указание за особения характер на произведението. Защото какво би търсило името на великия френски философ по страниците на една битова повест, ако под „бит“ разбираме, както обикновено, семейните и всекидневни отношения на хората, без връзка с големия живот на обществото. А в „Чичовци“ Вазов всъщност почти не се интересува от чисто домашния бит на своите герои (освен като средство за

тяхната характеристика) — интересува го преди всичко обществото с неговия всекидневен живот, с неговите духовни интереси, настроения и конфликти. Пъстрата галерия от човешки образи у него е здраво свързана в едно цяло и негов художествен обект е именно общественият бит.

В този бит името на Волтер е навлязло като символ на свободомислие и волнодумство. Разбира се, повечето от героите едва ли знаят какво точно представлява той. Иванчо Йотата дори по някаква само нему известна логика се провиква: „Долу Волтер! Долу гръцкия патрик!“ Но важното е, че макар и с един век закъснение, ехото от идеите на безсмъртния просветител е достигнало и дотук и вече дели обществото на две.

Духовният живот на това току-що осъзнаващо се общество е елементарен, наивен, закъснял с векове от световното културно равнище. Но колкото и хумористични да са техните разсъждения, колкото и дребни да са техните дела, ние все пак не бива да сравняваме героите на „Чичовци“ с ония възплъщения на еснафската ограниченост и провинциалната скука, които ще населят по-късно страниците на българската белетристика. Вазовите еснафи са необразовани и наивни, но в тях няма пошлата ограниченост на техните по-късни потомци. Някои от тях още се съмняват дали месечината не е живо същество, но вече ги вълнуват и реформите на правописа, и възточният въпрос, и смъртта на Максимилиана в Мексико. Нито у автора, нито у читателите те не биха могли да извикат тъжния възглас на Гогол:

„Скучно на этом свете, господа!“

Напротив — интересно и весело е сред тези жизнени и непохабени герои, които гледат на света с любознателните свежи очи на децата...

И това са наистина деца. Синове на една млада нация, която прави първите си стъпки към новата европейска култура. По детски непосредствени, по детски жизнерадостни, те са изпълнени с любопитство към широкия свят, който наскоро се е открил пред очите им. Повечето от тях са подвижни и възприемчиви към новото. От Влашко и Молдовата са донесли модата на френските дрехи и изтънченото обръщение „драгий приятелю жаркий“, вестниците и новините от външния свят са станали част от бита им, в езика им са влезли думите волтерианец и республика. Техният кръгозор познава и други географски ширини, съзнанието им започва да прекрачва средновековните догми на църквата.

Отношението им към живота е светло, жизнерадостно, те обичат радостите на тая грешна земя и насищат патриархалната идилличност на своя бит с едно ренесансово пълнокръвие. Не ги сдържа дълго зад тесните стени на стаята, тегли ги все навън при разговорите и споровете, при веселбите и песните. Даже църковната служба тук е по-скоро развлечение, отколкото богослужение, даже служителите на бога са грешни земни чада, които обичат анасоновата ракия и любовните песни, портокаловото сладко и градските клюки. Как естествено действието на първата глава преминава от църквата в кафенето. Никаква разлика в настроението, никаква промяна в тона. И тук и там тече един и същ земен живот. Пригласяйки на църковното пеене, младият псалт крадешком хвърля погледи към решетката, зад която стоят жените. Още не отекнало докрай последното плачевно „амин“ на поп Ставри и благочестивата навалица вече се блъска на входа... В мислите и чувствата на героите няма нито капчица религиозен мистицизъм. Вазов добре познава трезвия земен поглед на българина. Този поглед е и негов. И той вели-

колепно е успял да предаде този пределно земен, чисто битов характер на религиозния култ, спазван и поддържан повече по традиция, отколкото поради вътрешна необходимост.

Тук нямаме бунтовния патос на Ботев. Вазов дори обича своя гръмогласен поп Ставри и своите жизнерадостни калугерици. Но църквата едва ли би могла да бъде доволна от подчертано битовата приземеност на създадените от него образи. Впрочем, ако съдим по казаното в студиата за Христо Ботев, самият Вазов твърде добре разбира, че именно тези весели и добри „попчета“ са били „неволни съдейци в обезхристияняването и изневеряването на българите“. И, струва ми се, че тъкмо тая идея е загатната в особения начин, по който той рисува портрета на поп Ставри — не направо от свое име, а през погледа на набожната бабичка, която сравнява попа със своите почерпени от църквата представи за истинско духовно лице и съвсем не може да съчетае с тях неговия моравнос, делиорманска брада и хайдутски мустаци.

Чуйте само как говори Вазовият дядо поп Ставри:

„Какво си дирил там на гробето, даскале? Да не си пил оцета из бардетата, като Пищиковият копелак? Да го пали палата из дете! Санким, оцетът за гласът помага... Аз даскал Атанаса помня, ама той пиеше сурови яйца, когато преди да иде на черкова; хубав глас имаше, поразникът, а хубав глас е дар божий, ами умря, та се вампиряса... Боже, прости! Ха, ха, ха! Селямсъзът, убил го антихрист, ща вдигна давия против него, знайш? Отнел ми занаята: кръщава бялата котка на Тарилейомът, турил ѝ име Арапка... А бе, видя ли кадрото на Тарилейомът? Фърлили му го в Карастаповото кафене!... Свини са нашите, ами и Тарилейомът е цяла свиня... Хай, ела да ми помогнеш за вечерня... На дяда ти Нистора парлива ракията, като циганска цалувка, па иди, та служи вечерня: хай ела да ми помогнеш! Де волтерианецът твой? Що си тъй прибледнял? Тресе ли те? Пий пелин, от Аврамовий, начукай се хубаво довечера, па ако не ти мине, ела при дяда си попа да ти чете... Трябва да си урочасал...“

Каква чудна смесица от добродушие и безцеремонност, от груба земна жизнерадост и примитивни полуезически суеверия! И как безпогрешно можеш да отгатнеш по самия му език, че веселият попец токущо си е сръбнал. Иди след това, че слушай без смях как църквата гърми от богомолния му глас!... Да прибавим към всичко това и показанията на баба Рипсимия, че кога седне да си пие кафето, поп Ставри нито думица не казва „за божовни работи, ами все туй, или че попадията пак ще си има нещичко, ако рече господ, или за по-ланското му вино, че се вкиснало, или че поп Партений крил от парите, които събирали при изповедта за съдружеска сметка, или пък, че оня ден Селямсъзът преварил пак джибровата ракия, ама не ѝ турил доста анасон, та не прави облаци, като ѝ сипеш вода.“ Това е един много вярно доловен от автора тип на български православен поп от ония години — неволен проводник на жизнерадостната ренесансова струя, която незабелязано подкопава основите на религиозния мироглед. Разбира се, самият герой дори не подозира това — той най-старателно изпълнява своя свещенчески занаят, с професионална ревност мрази волтерианците и протестантите и добросъвестно защитава църковните букви от домогванията на реформаторите. Той не е лицемер, той изобщо не е нито по-лош, нито по-добър от обикновените миряни. Станал е поп, така както те са станали занаятчии и бакали, както самият той преди това е бил тюфекчия, а после

семерджия. Вазов не го съди — той просто го показва с весел смях като необходима фигура в пъстрата галерия на своите „чичовци“.

Самите герои на повестта естествено приемат в средата си добродушния и весел поп Ставри, без да предявяват към него изискването да им бъде духовен водач. Те изобщо не търсят в църквата възвишени преживявания, духовен живот. На литургия ходят — за да позяпат; в женския метох — за да научат градските клюки. А щом и свободомислите ергени като Мирончо посещават младите калугерици, ние може и да повярваме на мълвата, че тези посещения не винаги са съвсем невинни. Религиозните традиции се спазват само външно, превръщат се в обикновена битова форма. Не в самите идеи — в непосредното естествено светоусещане на Вазовите герои тържествува земният жизнелюбиви патос на Ренесанса.

Духовният живот на обществото вече се развива извън стените на църквата. Живата любознателност на героите е насочена преди всичко към светския живот. Тяхна страст са граматиката и политиката, т. е. точно тези две области, в които се изявява възрожденският дух.

Иванчо Йотата е съчинявал житиета на светии не заради църковния им смисъл, а заради самата „книжовна“ дейност. В предсказанията на славния Мартин Задека чорбаджи Мичо търси само политически откровения. Самият прякор на Йотата е филологически, самата същност на чорбаджи Мичо е в неговото русофилство. При цялото си невежество чичовците са страстни граматичари и върли политикани. Това, дали трябва да се запазят буквите *ы* и *й* и дали мексиканският император Максимилиан е бил заклан от джелатин или обесен на черница са за тях въпроси, заради които дори кроткият Хаджи Смион е готов да поеме рисковане на словесния спор. Да не говорим за всичко онова, което засяга прословутия източен въпрос. Там е силата на нашите „чичовци“. Меншиков и Горчаков са техните любими герои. А всичко, което се отнася до Русия, ги вълнува със силата на жизнено важен проблем. Сякаш някакви любопитни деца сипят един след друг въпросите на своя неизтощим интерес: „Близко ли е Сибирия до Москва?... А с железница или пампор?... А зимата там студена, а?... И сѐ сняг цяла година?...“ И изведнџ с нисък глас съкровено:

„А що? Русия готви ли се на бой?...“

Разбира се, тук работата е не само в любопитството. Не от любопитство е породено това „сладострастие“, което отбелязва авторът в тона на чорбаджи Мичовия глас, когато той „за стотен път“ задава на учителя все същия въпрос за руската военна сила — само за да се наслади на възторженото удивление на околните. Русия — това е надеждата и опората, тайната гордост на безправните и в постоянния неизтощим интерес към нея се крие живото патриотично чувство на „чичовците“. За събудено вече гражданско съзнание говори и въобще цялото това тяхно страстно политиканство, въпреки че в него е всъщност и тяхната слабост. Защото същият този Хаджи Смион, който така се вълнува от смъртта на мексиканския император, трепери от страх, когато тръгват към Балкана:

„Не, не, тогава ще рекът: истински бунтовници... Па ако ни фане Филип? Пази боже, трябва да се бием с турците!“

Безсилни сами да поемат пътя на борбата, героите на Вазов своеобразно задоволяват своето събудено политическо съзнание със сравнително безопасния интерес към външната политика. Те очакват своето осъ-

вобождение преди всичко отвън. Оттук и шеговитата ирония на автора към тяхното политиканство. Дори за сравнително най-революционния от тях — свободолюбивия волтерианец Мирончо, той иронично отбелязва: „...страшно обичаше тъпаните и възточния въпрос“ и това изравняване със слабостта към тъпаните дискредитира донякъде политическата страст на героя.

Разбира се, различните герои на повестта не са на едно и също интелектуално и идейно равнище. Астрономическите познания на Коно Крилатия и Варлаам Копринарката не надвишават равнището на „Разумника“, почтеният дядо Нистор е неграмотен, а докато Мирончо вече смята черковния въпрос за „попски и калугерски комедии“, Хаджи Атанасия още не се е решил да се откаже от гръцкия „патрик“. Но все пак и пропастта между тях още не е дотолкова голяма, че да попречи на дядо Нистор да участва в спора по правописа, а на Хаджи Атанасия да марширува в пьянски строй заедно с Мирончо. Обществото е пъстро и неравно, но все още неразчленено рязко. Постоянните спорове между героите са показателни за преломния дух на епохата, но не бива да преувеличаваме тяхното значение — слезли от арената на историята до територията на кафенето, те се превръщат в обикновено дребно заяждане.

Елинисти и волтерианци, консерватори и прогресисти, дори туркофили и русофили мирно съжителствуват в една още неразрушена патриархална идилия. Дребната вражда със съседа е все още по-важна от истинския исторически враг. Заслепен от дребнава омраза, Иван Селям-съзът изглежда не съзнава, че всъщност върши предателство, като съобщава на турците за мнимия бунтовен акт на своя съсед. Дребните мащаби на един дребен живот просто са заслонили от погледа му по-големия политически смисъл на събитията. Впрочем, то не би и могло да има такъв смисъл. Обвинението е само едно недоразумение. Набедената прокламация се оказва обикновена сатира. И всичко идва на местата си. . . За мирния свят на тези дребни герои на всекидневието още не е дошло времето на истинските политически и идейни сблъсъци, на героизма и подлостта, на подвига и предателството. Чорбаджи Мичо призелениял от ярост, реве срещу упорития туркофил чорбаджи Николаки, но на другия ден двамата са пак заедно и с нови сили продължават непримиримия спор. Кафенето се превръща понякога в истински политически парламент. Всички говорят свободно, без да се боят от издайничество, а внезапното влизане на онбашията еднакво стресва и русофили и туркофили. Наистина преди две години чорбаджи Цочко е наклеветил Миронча на турците като бунтовник, но това е било пак продължение на дребнава лична вражда, започнала с „докачение на чест“ и преминала през изсипване на мангал с гореща пепел въз главата на противника.

Политическите партии са още в своя зародиш. И все пак колко точно са намерени вече местата на героите на „Чичовци“, с каква сигурност може да отгатнем кой къде ще бъде, когато започне големият исторически двубой. Не става въпрос само за личната храброст и честност, които ще решат участието в борбата, става дума и за социалната характеристика на Вазовите герои. Защото, когато мимоходом хвърля поглед към висшите чорбаджийски кръгове на градчето, авторът с уверена ръка щрихира портрети, които вече имат съвсем друг характер:

Ето беят предлага на споменатия вече Фратю чорбаджи да прочете

прословутата „бунтовническа“ прокламация, а той угоднически прибира очилата си:

„Бей ефендим, имам две малки деца; ако ме попитат: що ги остави слепи? ще кажа: да не могат никога да прочетат такава измама. Не възприемам!“ ...

Ето търка усмихнато ръцете си новопроизведеният чорбаджия „Митето“ и дебне погледа на бея, за да му климне: „Евет, ефендим“.

Ето и изтъртуфеното и подпухнало лице и кирливият фес на милионера Чача Куртето, който по задушница събира хлебчета и пшеничка, за да нахрани децата си и им носи от касапницата чръвца, които хората мислят, че взема за котките.

Ето и безкрайните шалвари на сиромашкия изедник дядо Димо Лисицата ... Ето къде се губи вече добродушната усмивка на автора и рисунъкът му добива жлъчната острота на истинската сатира ...

Вазов не рисува своите герои по предварително заучен тезис. Подобен социален тезис за него по начало би бил неприемлив. Нали неговият любимец Мичо Бейзадето също носи титлата „чорбаджи“. Но с върното чувство на реалист той твърде отчеливо е теглил оная социална линия, която дели обществото на две и недвусмислено е посочил от кои среди произлизат тия, на които може да разчита турската власт. Когато изплашеният подидаскал скрива бунтовните книги на гроба на чорбаджи Арменко, авторът не забравя да съобщи, че мъртвият укривател приживе е предавал патриотите.

Да прибавим към тази сатирична галерия и „теоретикът“ на туркофилите, безстрастно упоритият англофил чорбаджи Николаки, който презрително нарича Хаджи Димитровите хъшове „копелтии“ и изкарва извън кожата му своя нервен опонент с непоколебимата си увереност в превъзходството на турската войска ... Вече са набелязани социалните и политически конфликти на епохата. В споровете по т. нар. „восточен въпрос“ страстите се разгарят до своята връхна точка ...

Но ... влиза в кафенето онбашията и сред всеобщото смущение находчивият Хаджи Атанасия бърза да изкрие опасната тема:

„Та ще ти кажа, Мичо, — вика той сред внезапно настъпилата гробна тишина, — че тъкмо три недели остават до малкия пост, фащам се с тебе на каквото искаш, не се препирай напразно“.

„Да, да“ — потвърждава досетливият Хаджи Смион и поглежда „ласкаво“ онбашията.

Не мога да си представя по-сполучлив завършек на повестта от този великолепен хумористичен епизод, който лекичко принизява героите, без да ги отрече. След като ни е показал нишките, които свързват неговите „чичовци“ с големите проблеми на века, на раздяла авторът сякаш иска отново да ни напомни, че все пак няма защо да очакваме от тях кой знае какво. Поне засега тяхното място е само там — в провинциалната незначителност на един изостанал бит, не при четата на Филип Тотю, а при „сатирата“ на Иванчо Йотата ...

Макар и раздвижена от ехото на националния обществен живот, в жанрово отношение повестта не излиза извън рамките на битовата белетристика. Но Вазов умее да насити всекидневното с горещия дъх на историята, да внуши историческата определеност на бита. Чужд на етнографските увлечения на битовизма, той не отделя формите на живота от неговото вечно течение, не откъсва нравите от живата плът на техните

носителите. Не в никакъв мъртви статични описания, — в самите образи на неговите герои с техния облик и поведение, психика и език е изображението на предосвободенския бит и нрави.

Това са битът и нравите на малкото подбалканско градче от времето на Възраждането — полуградски-полуселски, полупрIMITивни-полуцивилизовани. От тях още вее патриархална чистота и идиличност, но вече ги раздвижва и свободомислието на възрожденския дух. Връзките с околния свят са вече достатъчно широки, за да обогатят представите на обществото, но още недостатъчно здрави, за да нарушат неговата затворена уединеност, неговия патриархален уют.

Тук всички се познават, всеки е получил своята обществена оценка и своя общоизвестен прякор. Личният живот на хората е почти обществено достояние. Дори стените на дома не са преграда за всевиждащите очи на обществото, дори калугерският метох не е пожален от всезнаещия език на мълвата. На всички е известно с кого пие ракията си дядо поп и в коя църква ходи Тарилийомът, за никого не е тайна какви връзки има с Букурещ учителят Гатю и за какво са се карали оная вечер Иван Полякът и булката му. Самите герои не издигат преграда между себе си и обществото. В живота им почти няма тайни, в душите им не се чувствуват неизследвани дълбочини. Елементарните им характери са открити и ясни, психическите им реакции — по детски непосредствени и първични. Те почти не познават преструвката. Освен инстинктивната преструвка на страха. Хвалят се и послъгват с чистосърдечна наивност. Обиждат се и се сърдят с детинска честолюбивост. И тъкмо тази примитивна непосредственост на изявата дава възможност особено ярко да се открий своеобразието на техните характери. Подхранвана вече от соковете на възрожденския подем, но все още неотшлифована от общо-задължителните норми на културата и етикета, които нивелират индивидуалните различия, тук личността се изявява свободно и богато. Културният багаж на героите е твърде беден, но обществото със своите социални и професионални различия е вече достатъчно развито, за да създаде почва за различни политически и идейни настроения, за различни вкусове и предпочитания, дори за различни моди. Защото заедно с новините от външния свят сред Вазовите чичовци вече прониква и модата, макар и те твърде свободно да се отнасят към нейните всесилни закони.

Тук всеки се облича както си иска, всеки се придържа към оня стил, който най му допада. Разрушена е вече традицията, но и модата още не е станала абсолютна законодателка на обществения вкус:

Целомъдреният и дълбокомислен Варлаам Копринарката носи широкодънесте потури, шарени чорапи, изплетени от булката му и цилиндрически ален фес, останал от първия период от царуването на султан Меджида и устоял против всички посегателства на модата.

Общителния и жизнерадостен здравеняк Иван Селямсъзът допълня своя образ на великан с огромна рунтава шапка, дълъг шаячен кожух и осемнайсетлактен червен пояс и носи черни късодънесте потури с постоянно разкопчани крачоли — остаряла мода, която той спазва като възпоминание от ергенството си.

Пътувалият до Молдовата Хаджи Смион естествено се облича във „френски“ дрехи, своеобразно прекроени на местна почва, чийто странности той невъзмутимо обяснява с „модата в Америка“.

Свободолюбивият волтерианец Мирончо седи в къщи по роба, с шарени чехли и качулка с пискюлче.

Суетният подидаскал Мироновски всяка събота окалъпва феса си, вапца си кондурите и носи панталони с изгладени ръбове.

Чорбаджи Мичо още развява широки шалвари. И т. н.

Явно е, че само в подобно полуселско-полуградско, полуориенталско-полуевропейчено общество може да съществува такава пъстрота във външния облик на хората, — затворената патриархална общност, както и космополитизираното дивилизовано общество почти еднакво робуват на общозадължителните норми на облеклото. Затова и под четката на художника облеклото на героите става почти задължително средство за тяхната индивидуализация, слива се просто с тяхната социална и психологическа характеристика.

А в тази характеристика е силата на Вазов. Ние нямаме друг белетрист, създал такова огромно количество живи и пластични, оригинални и запомнящи се човешки характери — органически свързани с определен исторически момент, израсли върху почвата на определен бит и същевременно въплътили особеностите на характерни за всяко време психологически типове. Каква удивително богата галерия от човешки образи е събрала малката по обем повест „Чичовци“, какви колоритни човешки характери е раздвижил нейният прост и непретенциозен сюжет, какви класически очерци-портрети са вместени в нейната композиционна схема!...

Приказливият и жизнерадостен Селямсъз, който и на 60 години продължава да подмигва на младите булки; достопочтеният Варлаам Копринарката с неговото патриархално целомъдрие и библейски дълбокомислен език; честолюбивият и свадлив почитател на йотата; наивно хитроватият Хаджи Смион с неговата постоянна готовност да се съгласи с чуждото мнение; избухливият и нервен русофил чорбаджи Мичо Бейзадето; невъзмутимо спокойният англофил и поддържник на Турция чорбаджи Николаки; независимият Мирончо; консервативният Хаджи Атанасия; дядо Нистор; поп Ставри; г-н Фратю; подидаскал Мироновски... трудно е да изброим всички имена, на които авторът е успял да вдъхне душа и живот. С някаква удивителна лекота, сякаш на шега, той съумява да създаде човешки образи почти от нищо — от една поява, от няколко реплики. Да припомним само Коно Крилатия с неговото лениво любопитство или учител Климент с неговото трагично въодушевление. Каква завършеност на образа притежават дори тези само мярнали се по страниците на повестта герои.

Изграждайки образите на своите хумористично оцветени герои около една-две особено изпъкващи черти, Вазов същевременно ни внушава чувството за цялата човешка пълнота на характера. Като някакъв характерен основен мотив тези черти не само непрекъснато се повтарят, но и постоянно се обогатяват, нюансират, допълват. Авторът се движи уверено сред своите естествени и първични герои, познава до дъно техните простишки и открити души, не го затруднява тяхната елементарна и наивна психика. Опрян и върху живия спомен за своите някогашни съграждани, той просто вижда своите „чичовци“, във всеки момент чувствува как биха постъпили те, чува интонацията на гласа им, безпогрешно отгатва жестовите им. И с находчивата изобретателност на своята творческа инвенция, чрез всеки дребен епизод на разказа, чрез

всеки битов детайл на картината той доизгражда или подчертава някой шрих от техния образ.

Индивидуализацията на героите тук е доведена до оная степен на съвършенство, когато дори и в общия шум на кафенето можем да узнаем гласа на отделен герой, когато един жест може да стане част от неговата характеристика. И същевременно, също както в „Немили-недраги“, всички тези така неповторимо различни герои се сливат в един общ характерен образ със специфично съдържание. Там всички — и дръзкият авантюрист Македонски, и кристално чистият мъченик Странджата — са еднакво „хъшове“; тук всички — и волнолюбивият почитател на „Горски пътник“ Мирончо, и „музикословеснейшият“ църковен певец Хаджи Атанасия — са еднакво „чичовци“. Но „чичовщината“ — това е само най-общото жизнено съдържание на образите, само най-общата художествена оценка на автора. Оттук нататък започват разграничителните линии на белетристичния рисунък, които все повече се детайлизират — като се започне от социалната характеристика и се стигне до най-тънките особености на психиката. Върху почвата на един и същ живот, еднакво просмукали неговата атмосфера израстват образи на герои не само с различни идейни настроения и култура, но и с различен характер и темперамент, с различни вкусове и интереси. Колкото и еднакъв да е техният всекидневен бит, тяхното жизнено поведение съвсем не е едно и също. Различни са техните добродетели, различни са техните слабости.

Варлаам Копринарката говее всяка сряда и петък, а Иванчо Йотата блажи дори и през коледни пости.

Иван Селямсъзът се гордее с многобройната си челяд. Мирончо предпочита радостите на свободния ергенски живот.

Учител Климент има слабост към одите на Державин, Ломоносов и Хомяков. Подидаскал Мироновски — към непрекъснати промени на фамилното си име.

Иванчо Йотата играе на карти добросъвестно. Хаджи Смион се опитва да мошеничествува.

Иванчо Йотата е „книжовник“. Хаджи Смион — „политик“.

Мирончо чете „Горски пътник“. Чорбаджи Мичо — Мартин Задека...

Но дори и там, където слабостите или добродетелите са общи черти на „чичовците“, при всеки от тях те добиват различна форма и нюанс. Всички герои на повестта с изключение на туркофилите чорбаджии се отличават с пробудено национално съзнание, но във всеки от тях то се проявява в различна степен, форма и вид. Всички те се боят и се пазят от турците, но колко нееднакви са непосредните им психологически реакции при среща с тях. Както модното увлечение по патриотичните идеи, така и елементарното първично чувство на страха са еднакво пречупени през цялостния характер на героите, през особеностите на тяхната психика. Тук е трудно да се дадат като пример отделни моменти. Най-добрата илюстрация е цялостното поведение на отделните „чичовци“. Но все пак нека се върнем към последната сцена на повестта.

Докато всички, които се намират в кафенето, стреснато замълчават и бързо правят обичайното „темане“ при вида на ненадейно влезлия в кафенето онбашия, страстно увличащият се и леко възбудим чорбаджи Мичо, разлютен от спора, въобще не забелязва това влизане, и дори когато турчинът е вече пред него, той „запъхтян“ все още не може да осъз-

нае неговата поява и продължава да го гледа „кръвожадно“. За същото това време досетливият Хаджи Атанасия е успял да съобрази как да замаже неловкото положение, а с инстинкта на роден хамелеон Хаджи Смион вече поглежда „ласкаво“ опасния гост. Нали същият той при друг един подобен момент с такава почти чистосърдечна любезност го бе попитал за здравето му.

Но и тази съобразителност у двамата герои е породена от различни психологически стимули. У Хаджи Атанасия тя е израз на разсъдливост, у Хаджи Смион е чисто инстинктивна. В такива моменти той забравя всичко друго, освен своя страх. Когато, изгубил и ума и дума, се кани да бяга в Балкана, а разсъдливият Хаджи Атанасия му напомня за „булката и децата“, той смаяно пита: „Коя булка и кои деца?“

И в тази сцена на всеобща паника — след повикването на учителя в конака — героите реагират пак по своему.

Хаджи Атанасия е колкото изплашен, толкова и ядосан от неблагоприятното на компанията, която не бе го послушала, и бърза да се разграничи от компрометираните със суровото подмятане: „който е надробил попарата, той да си я яде“.

Мирончо, който в началото също се поддава на този егоистичен порив, след това внезапно пламва и в пристъп на луда решимост предлага да се затворят в манастира и оттам да се бранят.

Хаджи Смион без всякакви колебания повтаря: „Аз бягам“.

А г-н Фратьо, който именно е забъркал цялата тая каша, високопарно заявява, че свободата иска жертви, и след това тихомълком се измъква, за да се скрие в сламника.

Вазов не анализира психологическото състояние на своите герои. Техните елементарни характери и не особено сложни преживявания и не заслужават това. Неговата проникновеност на психолог е в самото му изобразително майсторство, в умението му да хване външния израз на душевното движение. Не само постъпките, — самото изражение и жест на неговите герои разказват това, което става в душите им, самият им език — речник, интонация и синтаксис — разкрива това, което представлява характерът им. Някои сцени от повестта са сякаш истински откъси от драматическо произведение — комедия, в която почти всяка реплика от яркия диалог е придружена с указания за израза или жеста на героя. И тези неоценими автори ремарки показват, че Вазов постоянно вижда своите герои заедно с цялата обстановка, в която са поставени, и затова именно във всеки момент така безпогрешно чувства какъв жест е битово и психологически необходим за даден характер, каква интонация най-точно ще изрази състоянието му.

Един момент от великолепната първа сцена в кафенето:

„Затова дядо Нистор, стар берберин и строг човек, като тегли хубаво чибучката и пухна дим из цялото кафене, каза доволно разсърдително:

— Добро, хубаво. И Тарилийомът, и Селямсъзът са учени и почтени, но нямат согласието, а без согласието, като няма него, всичко пропада.

— Аз казвам пък, че сега ако се согласят, ще се согласят — отвърна Хаджи Смион, който седеше отсреща.

— Защо? — попита дядо Нистор.

Всички обърнаха очи към Хаджи Смиона.

— Защото — пое Хаджи Смион, като си изу лявата калевра и заброи бързо броеницата, — защото, когато двамата души, речи ги

настоятели, речи ги търговци и прочия, работят в една работа, разбираш? То се знае, че трябва да се согласят... Това си е естествено.

И Хаджи Смион си **обу** пак калеврата.

— Как ще се согласят естествено? Ти, Хаджи, тури своята Катинка и Ингилизът да се преговарят, макар че се хранят от една трапеза и припознават един и сущ господар: котката: фу! кучето рм!

— То е право, **на** и **завчера** Ингилизът **шеше** да удави Катинката — каза Хаджи Смион и седна по турски. "...

Съжалявам, че размерите на статията не позволяват да цитирам тази сцена докрай, но мисля, че и приведения кратък откъс дава достатъчно представа за нейния характер.

Преди всичко — как пределно икономично е успял Вазов да нарисова самата битова картина. За нея, като обстановка, не е отделен нито ред — тя просто се внушава от позите и жестовете на героите.

И колко убедително е, че почтеният дядо Нистор със своя бавен и разсъдителен начин на мислене тъкмо тъй „хубаво“, т. е. бавно и докрай ще потегли чибучката си, ще пухне дим из цялото кафене и чак тогава ще произнесе своята тромавичка и тежка фраза.

И колко точно е отбелязано, че Хаджи Смион неловко ще се размърда не още при първата си намера в разговора, но тогава, когато ще го смути обърналото се към него всеобщо внимание. Същото се чувства и в самите му реплики, първата от които е категорична и уверена, а втората — объркана и неясна. Впрочем в този случай той явно е смутен не само от общото внимание, но и въобще от факта, че трябва да развива своя собствена мисъл — както знаем, негова специалност е да следи мислите на събеседника. Затова и третата реплика е отново спокойна и ясна. Хаджи Смион се е върнал в своето естествено състояние — съгласил се е с мнението на противника. Преставя бързото чаткане на броеницата, героят спокойно сяда по турски... Разбира се, общителният му нрав няма дълго да издържи това спокойствие. След малко той отново ще провеси крак — знак, че иска да вземе думата.

В това „материализиране“ на душевните движения, в това безпогрешно намиране на точния израз и жест е, струва ми се, едно от най-големите постижения на Вазовия белетристичен талант, една от тайните на неговия съгъстен и икономичен художествен рисунък.

По жестовете на Иван Селямсъзът зрителите от кафенето отгатват какво е казал той на своя събеседник, жестове запълват паузите на разговора и заменят психологическия анализ. А говорят на героите предава не само особеностите на характера им, но и тяхното душевно състояние в момента.

Как вярваме например на това, че разяреният до крайна степен Селямсъзът от гняв няма да може да разбира изведнъж смисъла на въпросите и именно така ще повтаря ядосано думите на дошлия да го успокоява „мироносец“:

„Ей, сега кажи ми как стана това приключение, от що, защо сиреч и прочия?“ — пита обстоятелно Иванчо Йотата.

„Какво приключение? Никакво приключение и отключение!“ — изпръхтява отчаяно Иван Селямсъзът...

„И прочия... сега, бай Иване, да дойдем на историята“ — пресича го пак нетърпеливият Иванчо.

„Историята, историята, историята е тая...“ три пъти повтаря думата разгневеният герой докато най-после я разбере...

Да прибавим към всичко казано и ярките образци на, ако може така да се каже, „словесна гротеска“ — знаменитата реч на г-н Фратьо: „Братя! Въздухът трепери! . . .“ или незабравимото изявление на Йотата: „Вчера ми дойдоха маслини от важна степен и с твърде способна цена“.

Ярката и духовита словесна характеристика на героите от „Чичовци“ може да бъде истинска школа за езиково майсторство на белетрист. Буквално в една фраза Вазов съумява да вложи цялата същност на даден образ. Ние просто не можем да отделим Коно Крилатия от неговото учудено-възхитено прошушване: „Много чело, много знай“; нито Иванчо Йотата от неговия печален въздъх при спомена за изгорелите му книжовни трудове: „За народа загуба велика!“ Не случайно подобни изрази-формули са излезли извън страниците на повестта като ходещи фрази. По спомените на неговия брат в езика на самия Вазов трайно са били влезли редица характерни „сентенции“ от езика на неговите „чичовци“ — философските мъдрости на Варлаама „не се знай, знай ли се“ и „то е речено да се рече“; Хаджи Смионовото отстъпчиво „аз само тъй рекох“ или „бъди американец!“; подигравателното: „Без йота се не може“ (когато някой много настоява на своето) . . .¹

Ироничното звучение на подобни характеризиращи изрази им придава особен чар. Изразявайки чрез речта на своите герои тяхната психика и манталитет, Вазов същевременно влага в нея и своята авторска оценка.

Това е въобще отличително качество на Вазовия белетристичен талант — тази подчертана изява и неизменна вярност на основната художествена оценка. В „Чичовци“ тази оценка не е нито еднотипна, нито еднолинейна. Както в общата атмосфера на повестта, така и при образите на основните герои в нея сложно се сплитат утвърждение и отрицание, съчувствие и насмешка. Но с цялата си сложност тя присъствува навсякъде в белетристичния рисунък.

Тъкмо тази основна художествена оценка се чувства винаги и в хумористичния тон на повестта и затова нейният хумор никъде не изглежда самоцелен. При това хумористичните находки на автора се отличават с психологическа убедителност дори и тогава, когато са в един хиперболизиран фарсов стил.

Но Вазов не би бил Вазов, ако се скриеше изцяло в белетристичната плът на произведението. Той непрекъснато излиза между нас и героите, обяснява и коментира — не само изобразява, но и разказва. Разказва от свое име, без да крие дистанцията между себе си и своите герои. Той дори непрекъснато ни напомня за времето, което го дели от тях, като прави бележки на мемоарист от рода на: „почна тържествено-високопарно, в тона на оная епоха“ . . .

В света на „Чичовци“ авторът се движи като свой. Той самият обогатява и уплътнява неговата битова атмосфера с интимно фамилиарния си тон, с непринуденото си позоваване на събития и случки, с уж бърбиравата си осведоменост — кой какво казал по даден повод. Но това съвсем не е добродушният автор-разказвач, който ще се появи по-късно

¹ Вж. Борис Вазов, Спомени за брата ми. Иван Вазов, Сборник от спомени материали и документи, София, 1949, стр. 18.

Споменатият тук Варлаамов израз „не се знай, знай ли се“ не успях да открия в повестта. Но той наистина е напълно в неговия стил и възможно е да е фигурирал в съзнанието на автора, който, както е известно, винаги трябва да знае за своите герои повече от това, което казва за тях.

в битовите разкази на Михалаки Георгиев и Т. Г. Влайков. Защото Вазов не играе сериозно своята роля, той не се вживява, а пародира. Отделните думи и изрази, извлечени от езика на героите, тук са само хумористичен примес в авторската реч. Пародийното подражание на тяхната психика и манталитет е само едно средство за разнообразяване на общия ироничен тон.

Духовит и изобретателен, авторът на „Чичовци“ намира най-разнообразни начини, за да изрази своето добродушно насмешливо или подчертано подигравателно отношение не само чрез белетристичното изображение, но и чрез самата си реч. Освен героите той пародира, тъй да се каже, и самия стил на епохата. Говори за „мученичество“ и „сърдечно съкрушение“, позовава се на стиховете на Пишурката и на образа на Св. Иван Коприваря, в хумористични възкличания се обръща ту към Св. Хараламби, ту към архиепископ Стефан, изобщо използва тук-там образите и езика на тогавашната епоха, като се ориентира в църковния календар не по-зле от Хаджи Атанасия. А същевременно той току ще употреби в разказа си някое понятие от съвсем друг, съвременен бит или неочаквано ще сравни жеста на Иван Селямсъзът с жеста на Наполеон при Аустерлиц. И сам пръв ще се разсмее на това сравнение:

„Свети пръв Трифоне Зарезане, какво съвпадение!“

Емоционалните му възкличания открито иронизират героите: „Горд човек беше тоя Иванчо.“

Неговият ироничен тон познава различни нюанси — той е ту добродушно снизходителен, ту по-остро подигравателен. Но винаги е открит и весел. Тук авторът се смее със спокойното превъзходство на човек, застанал на висотата на друго историческо равнище. Изтекли са едва 17 години от времето, когато става действието на повестта, но през тези 17 години са минали пожарите на Априлското въстание, грохотът на освободителната Руско-турска война, възторгът от Освобождението, разочарованието от свободата... Застанал зад барьерите на тези епохални събития, в забавния и мил свят на някогашните „чичовци“, Вазов вижда сега сякаш самото детство на своя народ...

Веселото повествование за кавгата между Варлаам Копринарката и Иван Селямсъзът е завършено. Но повестта за живота на българите през последните десетилетия на робството все още чака своя край. Затова, когато в Одеса, тласкан от носталгия по загубената родина, Вазов започва романа „Под игото“, по неговите страници отново оживяват цяла редица от героите на „Чичовци“...

Само че сега те са взети 7—8 години по-късно, тъкмо в оня напрегнат и патетичен момент от живота на нацията, за който самият Вазов казва:

И в няколко дена — тайно и полека
народът порасте със няколко века...

Друг е сега основният патос на книгата. Други са мащабите на изобразявания живот. Онова, което само се чувствуваше като подводно течение на повестта, сега излиза на пръв план и става ръководна нишка на сюжета. Отстъпват назад дребните честолюбия и борби — в центъра на романа са вече големите конфликти на епохата. На мястото на Иван Селямсъзът и Варлаам Копринарката идват Бойчо Огнянов и Рада...

Но авторът не отделя героично-патетичната струя на творбата от реалистичното изображение на предосвободенския бит и нрави. Той показва именно това, как голямото историческо движение минава през всекидневния бит на обикновения среден българин. Затова така естествено хумористичната повест „Чичовци“ става един от изворите на героичната епопея „Под игото“.

Тъкмо в това е и своеобразието на Вазовия битово-исторически роман... Романтичният герой на епохата се движи в света на довчерашните „чичовци“. Бойчо Огнянов е обкръжен от чорбаджи Мичо и Иванчо Йотата, Хаджи Смион и поп Ставри, г-н Фратьо и дори Мунчо...

Но този нов героичен образ на патриота-борец и революционер като своеобразен лакмус спомага да се изяви по-ярко същността на мирните герои от света на всекидневието. Неговото присъствие чувствително променя картината на предосвободенската действителност... Сатиричните шрихи се уплътняват — раждат се синтезираните образи на чорбаджийската класова същност: потомственият чорбаджия Йордан Диамандиев и зет му Кириак Стефчов... Топлата любов към обикновения честен българин излиза на пръв план — пред нас се изправя обаятелният образ на Вазовия бай Марко...

И в тази нова атмосфера се разкрива докрай и истинската същност на героите, дошли от страниците на „Чичовци“.

Сега се разгръща напълно фанатичният русофил чорбаджи Мичо, който вече агитира своите слушатели не само пред картата на Русия, но и пред ствoла на знаменитото черешево топче; мъгълвите предсказания на Мартин Задека са заменени от съвсем конкретното „Туркия ке падне — 1876“; чорбаджи Мичо Бейзадето е вече активен член на революционния комитет в Бяла Черква. Разбира се, верен на своя реалистичен усет, авторът не го заставя да загине под развятото знаме на бунта. Той само до последния миг на живота си с негаснеща надежда очаква своите казаци и — както ще узнаем от романа „Нова земя“ — пада убит при опита да завардят града от кланетата...

Своеобразно намира мястото си в героично-трагичната атмосфера на „Под игото“ и кроткият манастирски идиот Мунчо, в чийто „палат“ се бяха скрили от „агаряните“ Иванчо Йотата и Хаджи Смион. Сега той не е просто един нещастен духовен инвалид. В затъмненото му съзнание живее и ужасна демонска омраза против турците, и възникнала в страшната нощ на убийството непоколебима привързаност към смелия „Руссиан“. В трагичната тишина на поражението този луд е единствения човек, който се решава да протестира и, заради една „колосална погръжия“ по адрес на султана и пророка му, той увисва обесен на касапницата... А в същото това време знаменитият оратор г-н Фратьо, който беше провъзгласил в „Чичовци“ разтреперването на въздуха, вика сред кафенето:

„Да живее негово величество султанът!“... Вихърът на събитията е отвял всекиго там, където е неговото истинско място.

Неизменно остават на местата си само комичният „писател“ Иванчо Йотата, жизнерадостният, сега малко по-изтънчен епикуреец поп Ставри и добродушният хамелеон Хаджи Смион. Най-ярки, най-точни представители на „чичовщината“, те така и не успяват да дорастат до големите мащаби на историческите събития, макар и двама от тях да стават тяхна жертва. И все пак в последните страници на романа един

светъл лъч пада върху образа и на тези дребни герон, един малък епизод ни доизяснява докрай защо въпреки всичко Вазов обича дори и подобни жалки „чичовци“.

Научил, че Огнянов е жив и се крие в околностите на града, Кирияк Стефчов тръгва да съобщи това на турците. Тогава Хаджи Смион, плахият Хаджи Смион, който цял живот се е съгласявал с другите, тъкмо сега, след поражението, в позорните дни на предателство и страх, намира сили да възрази умолително на всесилния Стефчов: „Що ти трябва бе, не закачай човечеца, ще се намери в цяла Бяла Черква едно кюшенце да го скрием... За графа като бъде, всеки го обича...“ Разбира се, повече той не направя, но за автора и това е достатъчно, за да му прости всичко...

Ето заради такива като Хаджи Смион, заради такива като чорбаджи Мичо, Вазов не може да отрече изцяло своите „чичовци“ и, струва ми се, не случайно по-късно, след излизането на „Под игото“, той маха първоначалното твърде песимистично мото на поестта: „Див глог питомно грозде не дава.“

Това мото е изразявало може би предварителния замисъл на произведението, дошъл по инерция от „Митрофан и Дормидолски“. Но дълбокият реализъм на автора е разчупил рамките на този предварителен замисъл. Както се случва само с големите таланти, Вазов е дал повече от това, което е мислил да даде. И ние днес няма защо да обедняваме националната галерия на неговите „Чичовци“.